

Кучеренко І. М.

ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ 2004 РОКУ

Сучасний політичний процес в Україні позначений нескінченним ланцюгом як відкритого, так і прихованого протистояння команд прем'єр-міністра й президента України. Такий зміст взаємодії головних суб'єктів політики в країні чітко уособлює то приховану, то відкриту боротьбу за владу, ресурси і статуси, перерозподіл яких щоразу порушує усталену раніше рівновагу інтересів, принаймні тих, які нинішні учасники політичного протистояння декларували у період «помаранчевої революції». І якщо для широких верств українського суспільства теперішній політичний процес у країні надзвичайно заплутаний та суперечливий, то для міжнародних оглядачів події в Україні мають чітко окреслений стан. Так, Майкл Емерсон, брюссельський оглядач з європейсько-українських питань заявив, що «Внутрішня політична ситуація в Україні надзвичайно складна і навіть нагадує громадянську війну між президентом і прем'єром... Це неблагополучний варіант демократії, який розчаровує Європу у післяреволюційних здобутках України»¹.

Якщо внутрішня політика України розчаровує Європу, то українське суспільство на цьому фоні переживає не просто розчарування. Іншими словами — це фрустрація (лат. *frustratio* — обман, невдача). При такому психологічному стані людина переживає стан розчарування, внаслідок того, що вона стала жертвою ошуканства чи невдачі в її прагненні задовольнити ту чи іншу значущу потребу. Адже, масовий виступ громадян у 2004 р. був не лише протестом щодо результатів голосування після другого туру виборів президента — він був симптомом суспільної кризи, початок якої сягає 1991 р. Саме з цього періоду, як відзначає О. Майборода, «В Україні боролися дві тенденції — з одного боку, до збереження у модифікованому вигляді номенклатурно-корпоративної форми правління, подібної до радянської, а з другого — до демократизації країни»². В цьому ключі, соціологи Є. Головаха і Н. Паніна називають «помаранчеву революцію», що заманіфестувала себе як демократична за своєю ціннісно-нормативною сутністю, «виявом культурно-етнічної революції»³. Дещо під іншим кутом зору про ці події висловився одному з інтерв'ю газеті «День» у 2005 році, нині почесний президент Києво-Могилянської академії В. Брюховець-

кий. Так, обмірковуючи питання створення музею помаранчевої революції, він вносив пропозицію назвати його музеєм української звитяги. Це він обґрунтовував наступним чином: «Я, крім усього іншого, не вважаю, що це була революція... На мою думку, революція відбулася в 1991 році. Сьогодні це еволюційний процес, наслідок 1991-го. Революція не буває карнавалом... Революція — це коли порушується закон, тривають штурми... На мою думку, це було вертепне, карнавальне дійство в багатьох моментах»⁴. Справді, можна стверджувати, що події «помаранчевої революції» ознаменували «перелом» розвитку масової свідомості. Демократичні настрої суттєво підняли довіру до Президента, уряду, до партійних лідерів, і, що найважливіше, усвідомлення самим українським населенням власної політичної ефективності — впевненості в тому, що сам народ насправді здатен впливати на хід політичного процесу в країні.

Такий хід подій варто розглядати як вповні нормальне явище в житті того чи іншого суспільства, що трансформується, оскільки мрії про суспільне життя без революцій та воєн дедалі більше виглядають як небезпечні ілюзії тоталітарного походження. Політика — тому що вона є боротьбою за владу, що може відбуватися в більш або менш агресивних формах — завжди буде конфліктогенною, а отже, й ризикованою справою. Революцій не уникнути, а війна сама прийде, особливо коли йдеться про такий беззахисний народ, як українці.

Відтак, революційний рух 2004 р. був позначений щонайменше двома ризиками як з боку тодішньої влади, так і тих, хто на її місце претендував. Принагідно зазначимо в контексті нашого дослідження, що саме поняття «ризик» трактується як «Усвідомлена можливість небезпеки... Можливість збитків або неуспіху в якійсь справі»⁵. Перший ризик ніс потенційну фізичну загрозу насильства значній частині безпосередніх учасників тодішнього процесу, а саме — мирним жителям в ході розгортання і перебігу подій. Подекуди фізичний ризик мав наслідки і в післяреволюційні дні, коли з невідомих причин пішли з життя найближчі соратники Л. Кучми — міністри Г. Кирпа та Ю. Кравченко. Другий ризик — моральний. Атмосфера «революційних» подій значним чином підняла дух українського народу. Ціннісно-символічне протиставлення («ми і вони»), яке було закладено в основу «помаранчевого руху», лише сприяло перенесенню політичної доцільності на суто моральні категорії, близькі і зрозумілі більшості людей: справедливість, свобода, боротьба добра зі злом тощо. Таке

піднесення вселяло віру і надію, що суспільне життя справді можна змінити на краще.

На противагу фізичному ризику (ризикованості насильства), що вже минув, моральний перейшов у затяжну кризу. Йдеться про ті майбутні небезпеки, якими чревата радикальна інтенсифікація політичної боротьби. Ступінь ризику оцінюється і визначається тим, які руйнівні наслідки можуть виникнути в майбутньому⁶. В політичній практиці навряд чи існує щось ризикованіше від радикальної зміни влади — хіба що військова авантюра в практиці зовнішньополітичній. Спроба змінити політичний режим є досить ризикованим політичним кроком. Однак, якщо така спроба робиться, її слід доводити до логічного завершення: ризикована дія може бути виправданою лише успіхом, інакше ризик не має сенсу і є злочинно безвідповідальним діянням.

Специфіка саме морально-політичного ризику полягає в можливості масової зневіри громадян у тій чи іншій колективній політичній дії. Моральний ризик стосується легітимації, а не фізичного насильства. Ризикований політичний курс містить у собі подвійний ризик моральний і фізичний (ризик насильства), тобто він може призвести як до зневіри в політичній системі, так і до втрати політичного контролю над насильством та його руйнівного спалаху. З погляду неминучих в політиці ризиків будь-яка ефективна політична система має виконувати подвійне завдання — максимально уникати ризику фізичного насильства, контролюючи його; максимально уникати морального ризику, підтримуючи належний ступінь довіри громадян до цієї політичної системи. Якщо таке подвійне завдання політичною системою не виконується, тоді вона сама ризикує бути революційно зміненою.

Характер інтерпретацій подій в Україні кінця 2004 р. доволі різноманітний і багатоаспектний. Однак, слід також мати на увазі, що вибір на користь тієї чи іншої інтерпретації «помаранчевої революції» зумовлюється не лише методологічними установками, але й установками політико-ідеологічними. В аналізі та інтерпретації нагальних політичних подій роль останніх може бути навіть більшою. Вітчизняні політологи, історики, соціологи, філософи, культурологи у численних дослідженнях витлумачують ці події з точки зору причини, наслідків, механізмів інспірування та реалізації «помаранчевої революції».

Дослідження спектру оцінок подій, пов'язаних з політичною кризою в Україні наприкінці 2004 — початку 2005 року, В. Яку-

шик наводить за таким переліком вживаних дефініцій: 1) революція; 2) спонтанний протест народних мас на захист демократичних прав і свобод; 3) комплекс політичних технологій (у тому числі елементів карнавальної культури), застосовуваних для передачі влади від однієї групи правлячої еліти іншій її групі; 4) державний переворот, антиконституційний заколот, путч, що було легалізовано юридичним шляхом⁷. На рівні перерахованих дефініцій, в науковому дискурсі домінують судження по темі «помаранчева революція», яка витлумачується в контексті протистояння старого і нового порядку — залишків комунізму й паростків ліберальної демократії.

Хоча й зауважимо, що українська демократія не настільки вже й «молода» — в багатьох випадках чільники цієї демократії просто імітують інфантильну недієздатність, аби визискувати свій народ та отримувати підтримку іззовні. Під цим кутом зору досить дискусивним залишається питання вищеописаних подій як комплексу політичних технологій. Щоправда, частіше це питання дискутується на міжнародному рівні в руслі тематики «синдрому кольорових революцій» тощо⁸.

Директор Інституту соціології Угорської академії наук Пал Тамаш події листопада-грудня 2004 року в Києві розглядає як комплекс політичних технологій саме з елементами карнавальної культури⁹. Понад те, він називає таку діяльність інновацією київського політичного маркетингу: режисуру масових сцен, керування настроєм вуличного натовпу, «розтягування» карнавалу на тривалі тижні. Самі ж вуличні події він характеризує як складову масової культури, де Майдан можна розглядати як гігантський безперервний поп-концерт, в інтермедіях якого масам пропонувалась і політична інформація. Політичні ж керівники в таких подіях виступають іконографією маскультури, під впливом якої самі стають попгероями. Тут, принаймні, варто наголосити, що подібний перманентний поп-концерт у політиці є справою ризикованою. Адже, за таке політико-театральне дійство можна розплатитися незалежністю власної держави та життям і свободою її громадян.

Як би там було, але надання легітимності новій владі (якщо тільки попередній режим не підлягав засудженню у міжнародному плані) — процес нелегкий, який вимагає неабияких зусиль, наголошує Пал Тамаш, оскільки «у Європі такий спосіб зміни режиму — це справа складна й ризикована, тим паче, що існує загроза

кровопролиття, яке згодом виправдати було б надзвичайно важко. Як наслідок утвердження нового режиму так само є завданням, яке вимагає багато часу і великих енергетичних витрат. Удатися до відкритої конфронтації й довести її до логічного завершення після досвіду 1989-1990 років ніхто не наважувався. Вивести на вулиці більшу чи меншу кількість людей — не проблема. Проблема полягає в тому, яким чином стримувати маси до тієї миті, коли за їхньої допомоги вдасться домогтися зміни влади без залучення силових структур»⁹.

Думки угорського соціолога підтверджуються і розвиваються Н. Луманом, який говорить вже про постреволюційний стан, про ризик влади не зреалізувати ті можливості, які вона отримає, зокрема, внаслідок революційної трансформації. Слушною також є його думка про підміну реальної політики імітаційними підставками у вигляді самоімітіфікації лідерів та навіювання масам відчуття успіху¹⁰.

Моральний ризик (а нині криза), породжений впливом на масові почуття і свідомість політичними лідерами, які у свій час вивели своїх прихильників на Майдан, зберігається донині. Адже слушно передбачав О. Мотиль, що «помаранчева революція сформує покоління молодих людей, через яких вплине на культуру й змінить звички, мислення та ментальність мільйонів»¹¹. Самі ж події знайдуть своє відтворення не тільки у підручниках з історії України. Ця тематика поширилась на всі сфери духовного і культурного життя нації. Навесні 2006 р. у великий загальнонаціональний прокат вийшов перший повнометражний художній фільм українського виробництва «Помаранчеве небо», де на екрані також з'являються лідери «помаранчевої революції» — Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Олександр Мороз...

Політичним ризиком супроводжувались події в Києві з 21 по 29 листопада, наслідками якого могла стати потенційна фізична загроза значній частині безпосередніх учасників, що прийшли на Майдан. Разом з тим вони не виходили за рамки цивілізованих форм. «Стриманість у діях була стратегією опозиції і вимушеною тактикою з боку «партії влади»¹².

Безперечно, що така «цивілізована» революція навряд чи могла призвести до тих радикальних наслідків до яких призводить будь-яка революція, принаймні, в її традиційному розумінні. Тому масові виступи громадян з приводу нечесних виборів є нормальним явищем для всіх демократій. Інша річ — її перебіг в кожному

конкретному випадку, в кожній окремій державі. І на цьому тлі українська історія цих подій має свої особливості. Однією з них є питання забезпечення правопорядку під час масових виступів, оскільки саме від цього залежала доля багатотисячного зібрання на Майдані.

Як відзначає С. Кульчицький, дослідження подій, пов'язаних зі спробою силового придушення революції, ускладнює та особливість, що документи для аналізу брались з Інтернету. І повторне звернення до них стає марним, оскільки вони потім зникають. «Навіть одержаний генералом С. Попковим сигнал тривоги з постановкою завдання не мав текстуальної основи і був отриманий як усний наказ — прямий або телефонний. Від кого був наказ, — наразі невідомо. Висновок доводиться робити, аналізуючи суперечливі свідчення людей, які були присутні при подіях або визначали їх»¹³.

Проте, загроза силового втручання була. Відповідно й був ризик спалаху насильства, без якого неможлива жодна революція. Проблема в іншому — в тому, що ніхто не відповів і не відповість за втягнення суспільства до ризикованої гри з насильством.

Варто наголосити одну і, мабуть, найголовнішу, особливість українських революційних подій, яку описує С. Кульчицький. Це контроль з боку СБУ за перебігом подій протистояння влади й опозиції. Про це свідчать розповіді самих учасників подій¹⁴. Щоправда, викликає певну дискусію характер такої революції, яка здійснюється під пильним контролем спецслужб, діяльність і прогрес яких витлумачується «в рамках закону». В цьому сенсі, українська «помаранчева революція» може виявитися історично безпрецедентною подією: адже, відомі випадки, коли революції інспірувалися спецслужбами, однак, випадків цілковито контрольованих «революцій» не так вже й багато.

Інша особливість «революційних» подій в Україні, переважно, стосується регіонів. Такі події можна назвати третім ризиком головних суб'єктів політичної діяльності, оскільки такий їхній задум ніс потенційну загрозу національній безпеці України, її цілісності. Особливого поширення набули сепаратистські настрої в східних регіонах. «Група депутатів Дніпропетровської обласної ради виступає за створення Південно-Східної автономії... У м. Донецьку сесія обласної ради обговорює можливість створення автономії»¹⁵. Продовженням таких настроїв став з'їзд депутатів усіх рівнів у м. Северодонецьку, на якому пролунали заклики до відокремлення

східних областей України. Ризик такого розвитку подій видавався тоді досить високим, адже «у роботі з'їзду взяли участь 3576 депутатів із 16 областей України, АР Крим і міста Севастополя. На зборах було заявлено, що депутати представляють більш як 35 мільйонів населення України... Під час обговорення учасниками політичної ситуації у країні лунали радикальні та досить суперечливі заяви ... виступаючи пропонували ввести в Україні надзвичайний стан, розпустити Верховну Раду, сформувати бригади та загони самозахисту, створити південно-східну федеративну державу, яка працює в межах єдиного економічного простору. Пропозиції зробити Харків столицею нової держави...»¹⁶. І хоча такі настрої були поодинокими проявами, що спостерігалися в різні дні, це значною мірою вплинуло на перебіг постревольційних подій в Україні, яку дедалі частіше і в науковому колі, в суто політичному осередку, і в масовій свідомості характеризують як розділену на західну та східну території.

Нарешті, вкрай важко дати однозначне трактування «помаранчевим» подіям. З одного боку, важко піддати сумніву чи запереченню звияжний вихід учасників на Майдану та багатьох інших майданчиках по всій Україні. Понад те, розгортання політичних подій не залишило байдужими навіть дітей, починаючи з дитячого садочка. Вони гралися «в політику», розподіляючи між собою ролі політичних лідерів, що на той період стали головними діючими особами в політичному процесі. І якщо в садочку гралися, то в школах, навіть з початкових класів діти вже демонстрували свою приналежність, підтримку тій чи іншій політичній силі. Ця демонстрація відбувалась через різноманітну символіку тих чи інших політичних сил: значки, різнокольорові стрічки, прапорці тощо. Саме на цьому ґрунті між ними виникали численні конфлікти. Так само, як і конфліктували між собою члени в межах однієї сім'ї, потім все це знаходило відгомін у родинних та сусідських взаєминах.

З іншого боку, залишається відкритим і дискусійним питання щодо так званої «карнавальності» «помаранчевих» подій.

Однак наголосимо, що за будь-якої організації масових виступів у 2004 р. ризик влади і тих, хто на її місце претендував, був надзвичайно високий. Представники попередньої влади могли застосувати силу — на це вказують згадані обставини, і могло статись кровопролиття. Опозиція ж ризикувала комплексом дій, в першу чергу морально-психологічним чином. Саме на боці опозиції виступала суттєво значна частина українського суспільства. На-

голосимо, що, йдучи до влади і застосовуючи морально-психологічний чинник, опозиція ризикувала своїм майбутнім, яке потрібно було виправдати. Адже кредит довіри під час «помаранчевих» подій до опозиції був надзвичайно високий. Так, оцінюючи діяльність влади за перші 100 днів у 2005 р. соціологічна служба Центру Разумкова відзначила, що 43% респондентів вважають розвиток подій такими, що розгортаються в правильному напрямі. Менше третини (31%) оцінюють напрям розвитку подій як неправильний, а інші з відповіддю на запитання не змогли визначитися. Для порівняння — діяльність влади на початку 2004 р. лише 20% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються в правильному напрямі, понад половина (56%) були переконані в неправильності напрямку розвитку подій¹⁷.

З іншого боку, оцінка розвитку подій має яскраво виражені регіональні розбіжності. Вона вкрай позитивна в Західному регіоні (72% вважали напрям розвитку подій правильним і 9% — неправильним) і просто позитивна в Центральному регіоні (55 і 20% відповідно). Проте в Південному та Східному регіонах помітно переважають негативні оцінки. Дотримується думки, що події в країні розвиваються в правильному напрямі, понад чверть (28%) населення Південного та майже чверть (24%) — Східного регіону. Протилежну точку зору мають близько половини опитаних у Східному регіоні (49%) і трохи менше — у Південному (45%).

Отже, як бачимо, з одного боку, дії нової влади мають досить високу підтримку в суспільстві, набагато вищій, ніж був у влади попередньої. З іншого боку, — ставлення до влади має яскраво виражені регіональні відмінності. Це ще раз засвідчує та сумна обставина, що розкол суспільства за географічною ознакою існує.

Слід однак зауважити, що таке негативне ставлення до діяльності влади швидше зумовлене нагальними й побутовими потребами південно-східної України, але жодним чином не через їхню ворожість до української державності, яка відображалась лише поодинокими сепаратистськими закликами.

Якщо порівнювати довіру громадян з попередньою владою, то такий показник звичайно високий. Якщо характеризувати ставлення до нової влади, то кредит довіри поступово почав зменшуватися. Зокрема, йдеться про важливу для нашого дослідження особливість — соціальне самопочуття громадян через півроку після Майдану. Як зазначають експерти Центру Разумкова, соціальне почуття «стало тим вододілом, який розділив новітню історію

України на два періоди — «до революції» і «після революції» Адже головне почуття, яке переживають сьогодні громадяни, це тривога за майбутнє — 38,5% респондентів. Майже кожен четвертий громадянин (24,2%) сприймає ситуацію в країні з оптимізмом, 8,9 опитаних — з гордістю, 8,7% — із задоволенням. Упевнені у своєму майбутньому 17,8% громадян.

Водночас 15,5% громадян виявилися розчарованими. Більше, ніж кожен десятий (10,8%), відчуває безнадію, ще кожен десятий (9,9%) — роздратування. У 7,8% опитаних все те, що відбувається, викликає пригніченість, у 6,3% — обурення, а 4,9% ставляться до цього з байдужістю¹⁸. Таким чином, позитивні оцінки в цілому переважають, але потенціал невдоволення також дуже серйозний.

Таку ж тенденцію відзначають соціологи Є. Головаха і Н. Панина, вказуючи на те, що лише за перший рік діяльності Президента (2005 р.) рівень довіри до нього знизився на 20%. Поряд зі зниженням довіри до Президента упродовж 2005 року суттєво поменшала й частка людей, які довіряють іншим владним структурам — уряду і Верховній Раді. Так чи інакше, але «внаслідок некомпетентного політичного управління позитивні зміни в процесі демократизації в Україні за минулий рік були зведені нанівець, тобто повернулись до вихідного рівня початку 2004 року»¹⁹. Причини зміни своїх настроїв самі люди пов'язують перш за все із розчаруванням у лідерах «помаранчевої революції». Цю ж тенденцію у своєму дослідженні відзначає політолог В. Каспрук. Він твердить, що не просто розчарування, це навіть гірше, тому що, «до нинішнього президента, який мав свого часу найвищий рейтинг серед політиків, необхідно фактично застосовувати такі ж мірки в оцінці його політичної діяльності, як і до його попередника у 2002 і 2004 роках»²⁰.

В політичній зневірі немає нічого поганого. Така зневіра є невід'ємною складовою політичного механізму будь-якої демократії: адже, обирають інших через те, що зневірюються в попередніх. Коли якась політична партія сподівається, за умов демократії, на вічну любов і підтримку електорату, то ця партія або наївна, або самозакохана, або недалекоглядна, або — все разом. Лякатися коливань громадської думки може лише той, хто боїться демократії. Хоча, зауважимо, підстав для такого страху перед демократією в українському суспільстві також чимало. Адже гасла, проголошені на Майдані з метою повалення «безвідповідальної» політич-

ної системи Кучми та прихід до влади сильного Президента Ющенка, залишилися так само далекі від інтересів виборця.

¹ У ЄС чекають від Тимошенко її версію «війни» з Ющенком // <http://pravda.com.ua/news/2008/6/19/77731.htm>

² Майборода О. «Помаранчевий» протест — випадковість чи закономірність / О. Майборода // У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упорядкування Ю. Шаповала. — К.: ЕксОб. — 2007. — С. 75. — ISBN 966-7769-62-3.

³ Головаха Є., Паніна Н. «Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 50.

⁴ Брюховецький В. «Владу беруть силою. А втримують мудрістю» / В. Брюховецький // www.day.kiev.ua/130898/

⁵ Великий глумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень / Вячеслав Тимофійович Бусел (уклад. і голов. ред.). — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004». — С. 1030. — ISBN 966-569-013-2.

⁶ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / В. Седелник (пер. с нем.); Н.Федорова (пер.с нем.). — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — С. 38. — (СЕУ). — Бібліогр.: с. 348–365. — ISBN 5-89826-059-5.

⁷ Якушик В. Україна 2004–2005: революція чи ні? / В. Якушик // У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упорядкування Ю. Шаповала. — К.: ЕксОб. — 2007. — С. 255. — ISBN 966-7769-62-3.

⁸ Синдром «цветных» революций // www.polit.ru/research/2005/06/07/sindrom.html

⁹ Тамаш П. «Масові виступи на міських вулицях як жанр політичного карнавалу: можливе глумачення подій листопада-грудня 2004 року в Києві» / Пал Тамаш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №1. — С. 5–17, 9.

¹⁰ Луман Н. Риск власти / Никлас Луман // Власть; Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис. — 2001. — С. 132–133. — (Серия «Образ общества»). — ISBN 5-901574-06-0.

¹¹ Мотиль О. Помаранчева криза в демократичній перспективі / Alexander J. Motyl. «Orange Crisis in Ukraine?». З англійської переклав Павло Грицак за рукописом // http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=4903

¹² Кульчицький С. Українська революція 2004р. [Текст] / Кульчицький С. — К.: Генеза, 2005. — С. 181. — (в опр.) іл. — ISBN 966-504-468-0.

¹³ Кульчицький С. Українська революція 2004 р. [Текст] / Кульчицький С. — К.: Генеза, 2005. — С. 223. — (в опр.) іл. — ISBN 966-504-468-0.

¹⁴ Романченко В. «Узнав, что войска приведены в боеготовность, я спрашивал себя: «что дальше?..» // www.segodnya.ua/oldarchive/c2256713004f33f5c2256f8d0056e9fb.html

¹⁵ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / Д. Яневський; За ред. О.А. Кравець; Передмова П.О. Порошенка; Худож. оформлювач І.В. Осипов. — Харків: Фоліо. — 2005. — С. 130–131. — ISBN 966-03-2941-5.

¹⁶ Старцев В. З'їзд «переможців» // www.dt.ua/1000/1550/48585/

¹⁷ Биченко А. Громадяни про владу й опозицію / А. Биченко // <http://www.dt.ua/1000/1030/50303/>

¹⁸ Якименко Ю. Майдан тривоги нашої? / Ю. Якименко // <http://www.dt.ua/1000/1550/50532/>

¹⁹ Головаха Є., Паніна Н. «Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 46–47.

²⁰ Каспрук В. «Україна напередодні політичного цунамі» / В. Каспрук // www.pravda.com.ua/news/2008/8/13/79857.htm